

MU'TEZİLE ÜZERİNE BAZI MÜLÂHAZALAR

Şükrü ÖZEN*

1. Mu'tezile, kelâm disiplininin/metodunun ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde önderlik etmiş olan ve bu disiplin uzun zaman kendilerinin adıyla birlikte anılan bir mezheptir. Hicrî ikinci ve üçüncü yüzyıllar boyunca kelâm dendiğinde bu ekol mensuplarının itikâdî konularla ilgili ortaya koyduğu sistematik düşünce, kelâmcı dendiğinde de Mu'tezilî âlimler kastediliyordu. Kahir ekseriyeti günümüze intikal etmiş olmamakla birlikte biyografik kaynaklarda ilk dönem Mu'tezile kelâmcılarına nispet edilen eserlerin adları incelendiğinde faaliyetlerini üç grupta toplamak mümkündür: a) İslâm'ın inanç alanında ortaya koyduğu ilkeleri rasyonel bir çerçevede açıklamak, b) İnanç esaslarıyla ilgili İslâm toplumunda ortaya çıkan farklı inanış ve düşünceleri eleştirmek ve c) Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecûsîlik, Brahmanizm, zenâdika ve felâsife gibi İslâm dışı dinlere ve felsefî akımlara cevap vermek.

2. Mu'tezilî düşüncenin doğuşunda büyük günah işleyenlerin durumu, kader meselesi, Allah'ın şerre rızası gibi tarihî ve sosyal sebeplerden kaynaklanan iç dinamiklerin etkili olduğu bilinmektedir. Mu'tezile'nin oluşumunu Hasan-ı Basrî'nin (21-110/728-642) meclisinden ayrılan Vâsıl b. Atâ (80-131/699-748) ile başlatacak olursak ve bu ayrılıştaki ana etkenin Müslümanlar arasındaki iç savaşlarda ölenlerin (büyük günah işleyen Müslümanların) durumuyla ilgili değerlendirmeler olduğu ve de tercüme hareketlerinin Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde (136-158/754-775) ortaya çıktığı düşünülürse, Mu'tezile'yi günümüzde doğuda ve batıda bir kısım araştırmacıların ileri sürdükleri gibi esas itibarıyla İslâm dışı dinî ve felsefî hareketlere karşı İslâm akaidini savunma amaçlı oluşmuş, sadece İslâm dışı akımlara cevap yetiştiren bir ekol olarak görmek ve muhatapları evvel emirde Müslüman olmayanlardır demek, tarihî vâkiyaya mutabık bir algılama değildir. Mu'tezile daha başta İslâm toplumunu idare edenlerin yaptıkları yanlış uygulamaların takdîr-i ilâhî olarak nitelenmesine karşı çıkarılanların haksızlık ve zulüm olduğunu, bunlara Allah'ın irade ve rızası bulunmadığını ileri sürmüş ve bu tezlerini teorik plânda da izaha çalışmıştır. Bununla birlikte sistemin temellerinin atıldığı üçüncü yüzyıl başlarında Mu'tezilî düşünce akımının zaman içinde evrilerek kendisine yeni bir rol biçtiği, İslâm dünyasına dışarıdan giren ve İslâm inanç esaslarıyla çatışan düşünce ve inançlara karşı cevap yetiştirme çabası

* Doç. Dr., TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s.ozen@mailcity.com

içinde oldukları görülmektedir. Bu bakımdan Halife Mansûr döneminde başlayan ve Me'mûn döneminde en parlak noktasına ulaşan tercüme hareketlerinin Mu'tezile'nin faaliyetlerine yön verdiği gerçeğini göz ardı edemeyiz. **Öte yandan felsefeden etkilenen ilk kelâmcı diye bilinen Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (135-235/752-849) ve yeğeni Nazzâm gibi ilk dönem Mu'tezile imamlarının felsefe literatürüyle yakından ilgilendikleri bilinmekle beraber, bizzat kendilerinin başta Aristo olmak üzere Yunan felsefesini orijinallerinden okuma imkânına sahip oldukları bilinmemektedir. Dolayısıyla onların Yunan felsefesiyle tanışmaları tercümeler vasıtasıyla gerçekleşmiştir.**

3. Mu'tezile mezhebinin teşekkül ettiği coğrafya olan Irak, esas itibarıyla Hanefî mezhebinin kök saldı ve bu yüzden Irak ekolü dendiğinde ilk akla gelen bu mezhep olduğu için, Mu'tezile'ye mensup âlimlerin, genellikle amel bakımından Hanefî olmaları tabîidir. Dede (Cöngî) Efendi (ö. 975/1567) ve İbn Âbidîn gibi Osmanlı dönemi âlimlerinin kesin bir dille "her bir Mu'tezilî Hanefî'dir" demeleri her ne kadar Mu'tezile âlimleri arasında Kâdî Abdülcebâr gibi Şâfiî, Kâdî Ebû'l-Ferec el-Fâmî eş-Şîrâzî gibi Zâhirî âlimlerin bulunması sebebiyle tarihî vâkia ile tam olarak örtüşmese bile, yine de büyük nispette bir vâkianın tespiti şeklinde değerlendirilebilir. Hanefî mezhebinin bilhassa Irak merkezdeki üçüncü nesil âlimlerinin Mu'tezile ile irtibatı oldukça güçlüdür. Zira Mu'tezile'nin devlet gücünü kullanarak Ehl-i Hadîs ve fukahâya karşı başlatılan Mihne hadisesinin mimarı Kâdîkudât İbn Ebû Duâd (ö. 240/854), Hanefî mezhebinden olduğu gibi İslâm dünyasının önemli merkezlerinde bu hadisenin uygulayıcıları olan kadılar da umumiyetle Hanefî çevrelerden atanan kadılardı. İsbâ b. Ebân, İbnü's-Selcî, İbn Semâa, Ebû Saîd el-Berdeî, Ebû'l-Huseyin el-Kerhî, Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, Ebû Abdullah es-Saymerî gibi daha pek çok Iraklı Hanefî fakîhi, ya Mu'tezile sempaticanı veya doğrudan bu mezhebin mensubu âlimlerdir. Adları zikredilen fakîhler Irak'ta mezhebi temsil eden, hatta liderliğini ellerinde bulunduran âlimler olduğuna göre, Irak Hanefîliğinin hicrî üçüncü asrın ilk yarısından beşinci asrın ilk yarısına kadar Mu'tezile ile çok yakın ilişki içinde olduğu söylenebilir. Öte yandan Mu'tezile'nin büyük imamlarından Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî ve Ebû Abdullah el-Basrî'nin Hanefî oldukları kesin olarak bilinmektedir ki Irak'taki Hanefîliğin oluşumunda onların etkileri göz ardı edilemez.

4. Mu'tezile teorik olarak her müctehidi isabetli bulan bir anlayışa sahip bulunduğu ve mesailerini inanç problemlerine teksif ettiği için fıkıh alanında kendilerine özgü bir mezhep geliştirme eğiliminde olmamış, buna karşın içinde buldukları coğrafyada hâkim olan ve ilk öğrenimleri sırasında kendilerine öğretilen fikhî mezhepleri benimsemişlerdir. Bununla birlikte Irak'ta Sevri mezhebi gibi daha başka mezhepler bulunmasına rağmen Hanefî mezhebini tercih etmelerinde daha farklı sebeplerin etkili olduğu söylenebilir. Mezhebin imamı Ebû Hanîfe'nin kelâma olan ilgisi (imamın akâid alanını *Fıkıh-ı Ekber* diye nitelemesi, Amr b. Ubeyd gibi ilk Mu'tezilî âlimlerle tartışmalara katılmış olması ve halku'l-Kur'ân'la ilgili tartışmalarda adının geçmesi) yanında usûl ve fıkıh alanında benimsediği bazı görüşlerin Mu'tezile'nin ilkeleriyle örtüştürülebilir bir durum arz etmesi de etkili olmuş olmalıdır. Bilindiği üzere Ebû Hanîfe re'y, kıyâs ve istihsân gibi rasyonel bazı yöntemleri benimsemesi ve bu yöntemler sebebiyle bir kısım hadisleri kabul etmemesi dolayısıyla muhalifleri tarafından sık sık eleştirilmiştir. Ayrıca Iraklı Hanefîlerin iddialarına göre Ebû Hanîfe usûl alanında âmmın kat'îliğini (*va'id-i füssâk* meselesi dolayısıyla Mu'tezilî görüşle örtüşmektedir), şer'î illetlerin tahsîs edilmesinin cevâzını, her müctehidin isabetli olduğunu (bu iki görüş Mu'tezile'nin *aslah* teziyle örtüşmektedir) ve siyasî alanda fâsık kişinin ve zorla

iktidarı ele geçirenin devlet başkanı olamayacağını, başa geçmiş olsalar bile kendilerine itaat edilmeyeceği, aksine bu tür kimselere karşı kılıçla mücadele edileceğini savunmuş ve bu sebeple hayatı boyunca Emevîler ve Abbâsîlere karşı mücadele yürütmüş ve onlara karşı ayaklanan Zeyd b. Ali, Abdullah b. Hasan'ın oğulları Muhammed ve İbrâhim'i malî olarak desteklemiş, onlara destek çıkmanın ve beraberinde savaşmanın farz olduğu konusunda insanlara gizli gizli fetva vermiştir. Bu görüş de Mu'tezile'nin *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker* ilkesiyle örtüşmektedir.

5. Mu'tezile daima yeni yöntemler arayışı içinde olmuş, varlık ve bilgi felsefesi (ontoloji ve epistemoloji) alanlarında yeni kavram ve yöntemler geliştirmiş ve literatüre *araz, cevher, tevlid, tafra, sarfe, salâh-aslah, menzile beyne'l-menzileteyn, va'id-i füssâk* gibi bir çoğu tartışmalı ve sadece kendilerine mahsus kavramlar kazandırmışlardır. İslâm filozofları gibi Aristocu felsefe geleneğine bağlanıp bu felsefî sistem içinde problemlerle uğraşmak yerine kendilerine ait orijinal bir sistem geliştirme çabası içinde bulunmuşlar; ancak bu bağlamda diğer felsefî sistemlerden de istifade etme cihetine gitmişlerdir.

5.1. Geliştirdikleri kavram ve yöntemlerle Mu'tezile önce bütün insanlar için ortak bir tartışma zemini hazırlayarak farklı düşünceleri tartışma imkânını ortaya koyma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ortak kabuller üzerine kurulu olan ve cedel diye bilinen bu yöntem daha sonra bütün kelâmî faaliyetlerin genel adı haline gelmiş, hatta felsefeciler kendilerini Ehl-i Burhân olarak nitelerken kelâmcıları Cedelciler diye nitelemişlerdir. Özellikle Müslüman olmayanlarla yapılan teolojik tartışmalar esas itibarıyla onlarla olan ortak paydalar üzerinde gerçekleştirilebileceği için Mu'tezile tarafından aklın ilkeleri üzerine kurulu ve onun temel hükümlerini (zorunluluk, imkân ve imkânsızlık) esas alarak *akliyyât* adı verilen ortak bir zemin tesis edilmiş ve bu zemin üzerinde tartışmalar yürütülmüştür. Doğrudan dinin verileri (*sem'ıyyât*) ise aklın imkân sahasında gördüğü konular olarak değerlendirilerek bu imkânın ispatına çalışılmış ve öz itibarıyla dinin getirdiği ilkeler ve verdiği haberlerin bu kapsamda ele alınması gerektiği vurgulanmıştır. Dolayısıyla Mu'tezile'ye göre dinin kabulü için ön şart durumunda olan Allah'ın varlığı ve birliğine iman konusunda peygamber gönderilmesi ve kitaplar indirilmesi şart değildir; bir peygamber, bir kitap gönderilmeseydi bile Allah'ın varlığına ve birliğine iman etmek gerekirdi (İmam Ebû Hanîfe'den de bu yolda bir görüş nakledilmektedir). Çünkü insanlara akıl verilmiş, onlar için doğruya götüren deliller konmuş ve kendilerine araştırma ve istidlâl imkânı sağlanmıştır. Bu bakımdan dinin ispatı için dayanılan tevhîd ve adl ilkelerinin Kur'ân'dan esinlenerek ortaya konması ve Kur'ân delillerinin muhaliflere karşı kullanılması metodik bir hatadır. Onlara göre aklın bu gibi konularda tek başına yeterli olmasına rağmen Kur'ân'da bunlarla ilgili zikredilen âyetler yalnızca aklın delillerini ifade etmekte, destekleyip pekiştirmekte ve muhaliflerin görüşlerini çürütmeye daha bir güç katmaktadır. Nitekim Mu'tezilî kaynaklarda bu tür konularla ilgili olarak Kur'ân'ın delil gösterilmesini ünlü Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebbar: "Kur'ân'a sıkı sıkıya sarıldıklarını iddia eden (Müslüman) muhaliflerin Kur'ân'a bağlılıktan çıktıklarını göstermek için veriyoruz. Pekleştirici bir delil olmuş olsa da Kur'ân'ın tıpkı akıl gibi bizim görüşümüze delâlet ettiğini ortaya koyuyoruz" diye açıklamaktadır. Mu'tezile'ye göre peygamberler gafletten uyandırıcı ve araştırmaya motive edici olarak gönderilmişlerdir.

5.2. Mu'tezile sâdik haberi duyular ve akıl yanında üçüncü bir bilgi kaynağı olarak benimsemek suretiyle vahyin bilgilendirici ve düzenleyici rolünü teslim etmiştir. Onlara göre özellikle ibadetlerle ilgili konular ancak nakille bilinebileceği için dinî

sorumlulukları ayrıntılarıyla anlatma, mükellefiyetle ilgili durumları açıklama ve şer'î konuları öğretmekle peygamberler vazifelidirler. Dinde ihtiyaç duyulan konular Kur'ân'da açıklanmıştır. Kur'ân, aynı zamanda aklın delillerinden sonra gelen sünnet, icmâ ve kıyâsın dayanağını teşkil etmektedir.

5.3. Yunan felsefesinden aldıkları atomcu nazariyeyi materyalist bir anlayıştan arındırarak İslâmî bir muhteva kazandırmayı bilmişlerdir. Bu nazariyeyi evrenin yaratılmış olduğu ve dolayısıyla bir yaratıcının varlığının zorunluluğuna götüren bir esas haline getirmişlerdir.

5.4. İnsanın kendi fiillerinin gerçekleştirebilmesi için lüzumlu olan özgür irade ve kudrete sahip bulunduğunu, dolayısıyla yaptığı fiillerden tamamen kendisinin sorumlu olduğunu, yapılan kötülöklere kaderin bahane gösterilemeyeceğini savunarak İslâm dünyasında bilhassa siyasî iktidarlar tarafından işlenen aşırı kadercî anlayışın kökleşmesine mâni olmuşlardır.

6. Mu'tezile, İslâm dışı akımlara karşı mücadelesi ve bu mücadele için geliştirdiği metodoloji ve bunun neticesinde ortaya koyduğu sistemle şüphesiz İslâm düşüncesinin en başta gelen tecrübelerinden birini teşkil etmektedir. İtikâdî esasları müdafaa için geliştirilen ve kelâm metodu olarak tanınan bu sistem her ne kadar önceleri İslâm dünyasının ana kitlesi tarafından yoğun biçimde eleştirilmiş ise de, sonraları teşkil edilen Sünnî kelâmı da ana hatlarıyla bu metodolojiyi benimsemek durumunda kalmıştır. Nitekim Meşşâî okulunun son büyük temsilcisi Endülüslü filozof Ebü'l-Velîd İbn Rüşd (ö. 595/1198), dinin felsefeye karşı olmadığını savunmak üzere kaleme aldığı *el-Keşf 'an menâhici'l-edille fi 'akâidi'l-mille* adlı eserinde Mu'tezile kitaplarından hiç birisinin Endülüslü'de kendilerine ulaşmadığını, dolayısıyla onların kelâm alanında izledikleri metotlara vâkıf olmadığını belirttiği halde, onların metotlarının Eş'arîler'in metotlarıyla aynı türden olması ihtimalini ileri sürerek bir bakıma Eş'arî kelâm yönteminin Mu'tezile kelâm yönteminin bir uzantısı olduğunu ifade etmiştir. Çağımızda pek çok araştırmacının da benimsediği üzere Eş'arîlikte selefin savunduğu ana temalar aynı kalmakla birlikte metot değişmiş, artık vahyî aklın ışığında anlama ön plâna çıkmıştır.

Sünnî düşünce Mu'tezile'den sadece metot almakla kalmamış, bu metodun zorunlu olarak gerektirdiği bazı konular da Sünnî çevreler tarafından önceleri Mu'tezilî düşünce olarak eleştirilirken daha sonraları Sünnî düşünce sisteminin içinde yerini almıştır. Meselâ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî dinin, Arapça içerisinde kendisine has üst bir dil oluşturduğu (şer'î hakikatlerin mevcûdiyeti) düşüncesini Mu'tezilî bir görüş diye niteleyerek şiddetli biçimde eleştirirken, daha sonraki Sünnî usûl literatüründe bu sistemin bütünüyle içselleştirildiği görülmektedir. Yine müteşâbih sıfatların te'vîli meselesi ilk dönemlerde Mu'tezile'nin ayırıcı özelliklerinden kabul edildiği halde daha sonraki asırlarda -her ne kadar bir grup halâ te'vîlden sakınmanın daha sâlim bir yol olduğunu savunsa bile- Ehl-i Sünnet içinde te'vîl yolunu daha muhkem kabul edenlerin oranı gittikçe artmıştır.

7.1. Mu'tezile önce kendi içinde tutarlı bir sistem oluşturma gayreti göstermiş ve belli kodlara sahip bu sistemi sonuna kadar muhafaza etme mücadelesi vermiştir. Bu bakış açısı önceden akla dayalı olarak konulmuş prensiplerle Kur'ân'a ve hadislere bakma neticesini doğurmuş ve prensiplere uygun olmayan âyetler onlar doğrultusunda tefsîr ve te'vîle tâbi tutulmuş ve aykırı düşen rivayetler kolaylıkla reddedilmiştir. Bu da muhafazakâr çevrelerin hiddetini üzerlerine çekmelerine yol açmıştır. Sistem üzerinde ısrar, karşılaşılan problemlere kolaylıkla intibakı güçleştirmiş, hatta zaman za-

man toplumda gerginlikler yaratacak seviyeye ulaşmıştır. Bunun en can alıcı örneği tarihte *Mihne* adı verilen hadisedir. İslâm âleminde estirdikleri bu baskı ve sindirme hareketinin karşılığını ağır biçimde ödemek durumunda kalmışlardır.

7.2. Mu'tezile siyasî düşünceleri dolayısıyla iktidarların, rasyonel dinî yaklaşımları dolayısıyla da genel Müslüman kitlenin yakınlık duymadıkları bir ekol olmuştur:

7.2.1. İçlerinde bazı farklı düşünen âlimler bir yana bırakılırsa Mu'tezile, umumiyetle halifenin seçimle işbaşına gelmesi görüşünü benimsemiş, dinî görevlerini aksatan ve günah işleyen (fâsık) kişilerin devlet başkanı olamayacağını, zorla iktidara gelinemeyeceğini ve bu yolla başa geçene itaat edilmeyip onlara karşı kılıçla mücadele edileceğini savunmuştur. Oysa Mu'tezile'nin tarih sahnesinde bulunduğu bütün dönemlerde onların görüşleri çerçevesinde meşrû bir iktidar bulunmamaktaydı. Bu yüzden Mu'tezile, üzerlerinde etki kurdukları Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'ın halife oldukları kısa dönem hariç tutulursa, daha sonraki dönemlerde siyasî otoriteler tarafından genellikle baskı altında tutulmuş ve bu baskı beşinci yüzyıl başlarından itibaren had safhaya varmıştır. Buna karşın: "*Günah olan bir şeyi emretmedikleri sürece, zulmetseler bile devlet başkanlarımıza ve devlet adamlarımıza karşı baş kaldırmayı caiz görmeyiz, onlara beddua etmeyiz, itâatten el çekmeyiz, onlara itâati Allah'a itâatin bir parçası olarak farz sayarız, iyilik ve afiyette olmaları için dua ederiz*" diyen Sünnî anlayış (bk. Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933), *el-Akîdetü't-Tahâviyye*) iktidarlara daha cazip gelmekteydi.

7.2.2. Mu'tezile, halka inememiş, hep bir aydın hareketi olarak kalmıştır. Edebiyatçıların ve dil bilimcilerin çoğunluğu tarafından desteklenmiş olan bu hareketin geniş kitlelere edebiyatın gücüyle ulaşma gibi bir imkân üstünlüğüne rağmen, kendilerini kitlelere kabul ettirme başarısı gösterememelerinin geri plânında kuşkusuz dinin manevî, duygusal boyutunu büyük ölçüde ihmal edip hep rasyonel seviyede kalmış olmalarının payı büyüktür. Örneğin sûflerin kerametlerini kabul ederek tasavvufî akımlara meşruiyet zemini sağlayan ve bu yolla geniş halk kitlelerinin anlayışlarına ve seviyelerine inebilen bir Sünnî anlayış elbet daha şanslı gözükmektedir. Mu'tezile'nin kerametleri ve sihrin etkisini kabul etmemeleri ise, halk inanışlarına ters düşmelerine neden olmuştur.

8. Mu'tezile'nin geliştirdiği cedel yöntemi, beklenen faydayı, yani kanıtlar ortaya konduğunda görüşü çürütülen kişinin doğruyu kabullenmesi neticesini getirmemiştir. Genellikle uzun kısır tartışmalarla vakit öldüren taraflar, muhtelif oturumlarda birbirlerini delille ilzâm etseler bile fikirlerinden vazgeçmemişler, öte yandan aradaki ayrılık daha da artmıştır. Mu'tezile, hür fikirliliğin bir sonucu olarak bazı esaslar üzerinde anlaşmış olsalar da, her biri başlı başına bir ekol olan âlimler yetiştirmiş, kendi aralarında muazzam bir farklı görüşler manzumesi tesis etmiş ve bu ayrı görüşler aynı zamanda atomize olmalarına da sebep teşkil etmiştir. Her bir âlim diğerini sadece tenkit etmekle yetinmemiş, kimi zaman birbirlerini tekfir etme noktasına kadar işi ilerletmiştir. Öyle ki baba-oğul Cübbâîlerin (Ebû Ali ve Ebû Hâşim) bile birbirlerini tekfir ettikleri ve birbirlerine küs öldükleri rivayet edilmektedir.

9. Tarihî süreç içinde yaşanan bir çok olay ve gelişme sebebiyle Sünnî çevrelerde Mu'tezile mezhebinden olmanın günah ve suç (bid'at, dalâlet) sayılması günümüzde de etkisini büyük oranda sürdürmekte ve bu mezhebe mensubiyet hâlâ negatif bir durum olarak algılanmaktadır. Bununla birlikte İslâm dünyasında öncelikle modernist aydınlar arasında Mu'tezile sempatanlığı yaygınlaşmıştır. Ancak bugün için İslâm tarihinde önemli bir rol oynayan Mu'tezile ekolü ile aynı esasları paylaşan bir grubun fiilen varlığından söz etme imkânı bulunmamaktadır. Sistemlerinde akla

büyük önem veren bir ekol olmaları dolayısıyla günümüzde bu isim etrafında oldukça müspet bir hava oluşmasına katkı sağlayanlar dahil olmak üzere onların görüşlerini en azından temel ilkeler bazında dahi bütünüyle benimseyen bir kesimin varlığından söz etme imkânı yoktur. Meselâ bir kişinin Mu'tezile'den sayılabilmesi için bizzat Mu'tezilî âlimler tarafından formüle edilen beş esas (*usûl-i hamse*) arasında dinin yasakladığı hususlara engel olma ve emrettiği hususları yayma çabası içinde bulunmayı, zulme ve adaletsizliğe başkaldırını (*hurûc ale's-sultân*) bir inanç esası olarak ifade eden *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker* prensibi de vardır. Ne var ki aynı kesimden aydınların farklı din ve düşüncelere saygıyı, onlara karşı nötr kalma şeklinde değerlendirerek İslâm dışı akımlar ve muhalif dinlere karşı genelde herhangi bir tartışmaya girmedikleri, pasif bir tavır sergiledikleri, ancak buna karşın mücadelelerini iç problemlere teksif ettikleri görülmektedirler. Yine Mu'tezile, ibadetler ve hukuk alanı ile ilgili naslarda belirtilen hususları aynen benimser. Mu'tezile sempatanı olan aydınlar ise, hukuk alanı başta olmak üzere dinin sosyal içerikli bir çok hükmünü naslarda açık biçimde ifade edilmiş olsalar bile sorgulama eğilimindedirler.

10. Mu'tezile hareketi İslâm tarihinin en önemli tecrübelerinden biridir ve İslâm düşünce tarihinin bir zenginliğidir. Kurdukları kelâm sistemi bugüne kadar varlığını korumuş ve bir çok konudaki görüşleri ilk zamanlarda eleştirilere hedef olmuş olsa bile zamanla İslâm dünyasında genel kabule mazhar olmuştur. Ne var ki bugün için bir fikir hareketi ve ekol olarak tarihteki rolünü oynamış ve inkıraza uğramış bir fenomen halini alan Mu'tezilî düşünce sistemini bir bütün olarak ihya etmek, kendi özel şartları içinde doğmuş ve görevini tamamlayıp tarih sahnesinden çekilmiş bir ölüyü yeniden diriltmek anlamına gelecektir. Mu'tezile dendiğinde ilk akla gelen halku'l-Kur'ân gibi, ma'dûm (yok) şey midir gibi tartışmalar teorik olarak önemini korusa bile, bugün için tarihi kontekstini çoktan kaybetmiş meselelerdir. Bu sebeple böyle bir teşebbüse kalkmak yerine bugünün şartları içinde bir söylem geliştirmek yolunu seçmek daha isabetlidir. Kuşkusuz bu tecrübe tarihî şartlarla çevrili olsa bile temel dinî konulara yaklaşımda bazı açılımlarından istifade edilebilir, önceden düşünülmüş ve üzerinde büyük fikrî çileler çekilmiş konulara farklı yaklaşımlar getirilmiş olmasından çıkaracağımız dersler mutlaka bulunmaktadır.